

Det var et munnhell blant tyskerne om at når flyktningene var kommet inne i Hellemofjorden, var de som oppslukt i «Hölle» – i helvete. Det var ingen som fikk tak i dem (Ulstein 1977: 211).

VAKTBUNKERE OG FINNETELT. TYSK VAKTHOLD LANGS GRENSEN TIL SVERIGE UNDER 2. VERDENSKRIG

Oddmund Andersen

Innerst i Hellmofjorden i Tysfjord er avstanden mellom Norge og Sverige bare seks kilometer. Det kan ha vært grunnen til at mange valgte å flykte over til Sverige gjennom Tysfjord under 2. verdenskrig. Det er hevdet at så mange som 3000 personer brukte denne ruten for å komme seg over grensen. I 1942 ble tyskerne klar over at det foregikk lostrafikk her, og iverksatte tiltak for å stoppe den. De satte blant annet inn vaktstyrker som patruljerte langs grensen. Likevel fortsatte flyktningstrømmen helt frem til vinteren 1945, da hele nettverket brøt sammen og losene ble nødt til å flykte til Sverige. I hele denne perioden ble ingen loser med flyktninger tatt av vaktene langs grensen. Spørsmålet er derfor hvor omfattende tyskernes vakthold var, og hvor mye arbeid de la ned for å stoppe strømmen av folk over grensen. Analysen tar utgangspunkt i dokumentasjon av krigsminnene og intervju med lokalbefolkningene om grensetrafikken under 2. verdenskrig.

Innledning

Idet Norge ble okkupert i 1940, var det flere som ønsket å flykte fra landet. Siden Sverige var nøytralt under krigen, valgte mange å krysse grensen i øst for å komme seg til det frie Sverige. I Tysfjord var det noen steder svært kort avstand mellom fjordbotnen og svenskegrensen. Det ble derfor tidlig betraktet som en mulig fluktvei. Tyskerne ble etter hvert klar over flyktningtrafikken gjennom Tysfjord. I første omgang plasserte de en vaktstyrke inne i Hellmofjorden. Denne vaktstyrken ble senere utvidet. Samtidig ble soldatene satt til å patruljere fjellområdene langs grensen til Sverige for å stoppe strømmen av flyktninger gjennom fjorden.

Problemstilling

Ifølge sogneprest Kolbjørn Varmann skal det ha vært om lag 3000 personer som flyktet over Tysfjord gjennom krigstiden (Hveding 1955: 60). Svært få av dem som dro, ble tatt. I hovedsak var det bare krigsfanger som ble arrestert, før losnettverket ble avslørt i begynnelsen av 1945 og losene måtte flykte til Sverige.

Hensikten med denne artikkelen er å se nærmere på det tyske vaktholdet før losnettverket ble avslørt i januar 1945. Spørsmålet er hvilke konkrete tiltak de militære myndighetene satte i verk i Tysfjord for å stoppe folk i å flykte over til Sverige. Videre skal spørsmålet om hvorfor så få ble arrestert også berøres. For å nærme meg disse problemstillingen vil jeg legge vekt på flere kilder.

Det har ikke vært mulig å få tilgang til skriftlige kilder om vaktholdet i Tysfjord. Dermed er det ikke mulig å si noe om hvilke strategier tyskerne la til grunn for å stoppe lostrafikken. For å kunne si noe om vaktholdet må jeg derfor trekke inn andre kilder, der hovedvekten i denne artikkelen legges på kulturminnematerialet.

Det finnes flere krigsminner i Tysfjord som kan knyttes til vaktholdet langs grensen mot Sverige. Kulturminnene i to utvalgte områder er dokumentert. I denne artikkelen beskriver jeg disse kulturminnene nærmere. Spørsmålene jeg søker svar på er: Hvilke typer kulturminner kan knyttes til okkupantenes vakthold? Hvor ligger disse kulturminnene i forhold til de kjente fluktrutene? Hva forteller de om hvor stor vekt tyskerne la ned i arbeidet med å vokte grensen? På denne måten danner dette materialet grunnlaget for en analyse av krigsminnenes plass i landskapet, og derigjennom er målsettingen å svare på spørsmålene knyttet til hovedproblemstillingene i denne artikkelen. Det er dessuten gjennomført intervju med lokalbefolkningen i de områdene som undersøkelsen omfatter. Gjennom disse intervjuene er det kommet inn noe informasjon om vaktholdet og de ulike strukturene som er påvist. Også dette materialet trekkes inn i analysen.

Undersøkellesområdet – intervju og kulturminner

Tysfjord kommune strekker seg øst for Vestfjorden i vest og helt til grensen mot Sverige i øst. Et stykke inne i landet deler hovedfjorden seg opp i flere mindre fjorder. Lengst sør ligger Hellmofjorden. Videre kan det særskilt nevnes følgende fjorder: Grunnfjorden, Mannfjorden, Indre Tysfjorden og til sist Stefjorden, som ligger lengst nord. Alle disse fjordene går østover inn mot grensen til Sverige, der Hellmofjorden strekker seg lengst øst, og fra fjordbotnen er det bare rundt seks kilometer i luftlinje frem til grensen.

Fra fjordene stiger landet bratt til fjells. Den høyeste toppen ligger i tilknytning til Sørfjordfjellet, over 1500 meter over havet. Det alpine landskapet er noen

steder svært oppsplittet, med juv og bratte flåg. Enkelte steder kan det derfor være vanskelig å ta seg frem. Når man krysser grensen, åpner landskapet seg opp idet man forlater høyfjellet og møtes av fjellbjørkeskogen. Lenger øst, og inne i Sverige, ligger Áhkkájávrr, som i dag er rundt 440 meter over havet.

Undersøkellesområdet er knyttet til to områder. For det første er det foretatt dokumentasjon av krigsminnene i indre deler av Hellmofjorden. Her finner vi flere mulige fluktruter. Den andre ruten hvor det er foretatt kulturminneregistrering, lå øst for Kjøpsvik, fra fjorden Inner-Tysfjord. Her var ruten lagt gjennom høyfjellet innenfor Sørfjorden eller fra gårdene lenger ute i fjorden. På samme måte som i Hellmofjorden var det også her flere muligheter for å komme seg til Sverige.

Tysk vakthold

Tyske soldater etablerte seg i mai 1941 på Drag i Tysfjord. Snart ble dette et av de viktigste områdene. Innen regionen skal det ha vært om lag 5000 menn i infanteriet (Hveding 1955: 34–35). Ifølge Rørvik og Støre (2012: 13–14, 55–56) var det en vanlig taktikk ved tyske invasjonsstyrker at det først kom en bølge med soldater som skulle nedkjempe motstanderne. Hvis de lyktes, ble de etterfulgt av en neste bølge med politistyrker. Målet med politistyrkene var å sikre det okkuperte området samtidig som frontsoldatene kunne fortsette fremmarsjen. Det var vanlig å gi vakttenester til *Ordnungspolizei*, «Ordenspolitiet» (Orpo).

Et av spørsmålene som okkupantene var opptatt av, var om det var noen som ønsket å flykte over til Sverige. I Tysfjord gjorde de først undersøkelser av dette og konkluderte med at særlig ruten over Tysfjord var for farlig til at folk ville benytte den som fluktrute (Hveding 1955: 58). Senere, fra 1942, dokumenterte de at det var mange som krysset grensen i Nordland. Fra Tysfjord skal 45 personer ha flyktet dette året (Soleim et. al 2015: 43). For å stoppe flyktningtrafikken opprettet tyskerne vakthold langs grensen. En kilde fra 15.12.1942 forteller at det var 9. kompani fra regiment 26 som var ansvarlig for dette vaktholdet.¹³¹ Senere i mars 1943 ble det erstattet av 3. bataljon fra regiment 7¹³² (Thomassen 2018). På tilsvarende måte som i Indre Salten ble dette arbeidet tillagt politistyrkene (Orpo).¹³³ Informanter

¹³¹ National archive, Washington, T 314, 1557: Territorialbefehlshaber Nordnordwegen 15.12.1942.

¹³² B.d.O/Ib 22.4.43. Kopi aus dem Bundeearchive.

¹³³ Ifølge Ivar Pedersen fra Nordbukt var det ikke tyske soldater som patruljerte grensen. Det var østerrikere og folk av andre nasjonaliteter som gikk i tysk uniform (intervju med Ivar Pedersen 1983). Jeg velger likevel å bruke begrepet *tyske soldater* som en samlebetegnelse på denne gruppen.

Det alpine landskapet er noen steder svært oppsplittet, med juv og bratte flåg. Foto: Oddmund Andersen

forteller at det først ble etablert et geværlag, som senere, muligens på høsten i 1943, ble utvidet til å omfatte et infanterikompani (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen 2013: 9). Det er usikkert hvor stor denne styrken var. Mikal Urheim mener at vaktstyrken i Hellmobotn var på om lag 120 menn. Knut Støre, som har arbeidet med krigshistorien i Nord-Salten, tviler imidlertid på at hele denne styrken ble plassert i Hellmobotn (pers. med 2015).

Videre ble det opprettet vaktlag i de forskjellige fjordene, og det ble etablert vaktposter på fjellet. Mellom de forskjellige stasjonene eller postene patruljerte soldater langs grensen.

Det er usikkert når okkupantene etablerte vaktholdet i Sørfjorden, men sannsynligvis først etter at vaktholdet i Hellmofjorden var på plass. Kjell Erik Knutsen husker at de tyske vaktene flyttet inn i et gammelt hus like ved der han bodde (intervju med Kjell Erik Knutsen og Per Knutsen 2015). Han forteller at de ikke kunne være så mange, for huset der de bodde, var ikke så stort. Fra Sørfjorden patruljerte de til stasjonene sine på fjellet.

Lenger sør, i indre Salten, merket lokalbefolkningen seg tre trekk ved det tyske vaktholdet, og disse trekkene innrettet losene seg etter (Rørvik og Støre 2012:

56–57). Det første var at patruljene prøvde å holde spesielt godt oppsyn med de vanligste rutene for grensepassering. Det andre var at mannskapet prøvde å praktisere overraskelsesmomentet. Dette innebar at patruljene kom og gikk til irregulære tidspunkt, slik at det alltid var usikkert for dem som ønsket å krysse grensen, når en patrulje dukket opp. Det tredje trekket var at når en gruppe hadde tatt inn på en hytte for å hvile under en vaktperiode, så gikk de fullstendig til ro. Grenselosene betegnet det som hvilende vakt. Det innebar virkelig hvile, muligens tung søvn. Med patruljen i en slik tilstand kunne grenselosene operere ganske trygt med det følget de hadde ansvar for.

På høsten i 1944 skjedde det et vaktskifte i Tysfjord da norske frontkjempere som hadde vært i Finland, ble omdirigert og sendt til Tysfjord.¹³⁴ De overtok soldatenes vakthold langs grensen. En av dem som avløste vaktlaget, forteller at de overtok etter noen bergjegere som lå i en hytte på fjellet i Sørfjorden. Oppgaven deres var å overvåke flyktningtrafikken (Brenden og Thomassen 2013: 263). Kjell Erik Knutsen husker at de tvang bestemoren hans ut av huset hennes fordi de selv skulle ha det (intervju med Kjell Erik Knutsen og Per Knutsen 2015).

Grenseloser og flyktninger

Fra våren 1942 ble det bygd opp et losnettverk i Tysfjord. Bakgrunnen for dette var blant annet at noen unge gutter fra Svolvær som forsøkte å flykte over til Sverige fikk alvorlige frostskafer etter at de støtte på uvær på veien over til Sverige. Denne ulykken var altså en av årsakene til at man så behov for å hjelpe folk som ønsket å flykte. En sentral skikkelse i organisasjonen som ble bygd opp, var sogneprest Kolbjørn Varman i Kjøpsvik (Hveding 1955: 59, Soleim et al. 2015).

Losnettverket bestod av flere ledd. Flykninger ble vanligvis tatt imot i den ytre delen av fjorden, hvor de kunne få overnatting. Deretter ble de ført inn i fjordene med ulike båter. Den siste delen utgjorde losing over fjellet, noe som hovedsakelig ble gjort av samer. Det ble lagt vekt på at det var den samiske befolkningen som kjente fjellandskapet best, og som derfor kunne veiene over til Sverige. I tillegg ble det fremhevet at de var best skikket, både fysisk og med tanke på påkledning, til å ta seg frem i landskapet. Det vanlige var at to og to personer hadde ansvaret for en gruppe flyktninger på turen over til Sverige (Hveding 1955: 63, 67–68).

En av losene, Ivar Pedersen i Nordbukt, sier at det var viktig å holde øye med okkupantenes bevegelser og kjenne rutinene deres. Losene ønsket naturlig nok å

¹³⁴ Jeg viser til Arne Håkon Thomassens artikkel i denne boken, der frontkjemperne er nærmere omtalt.

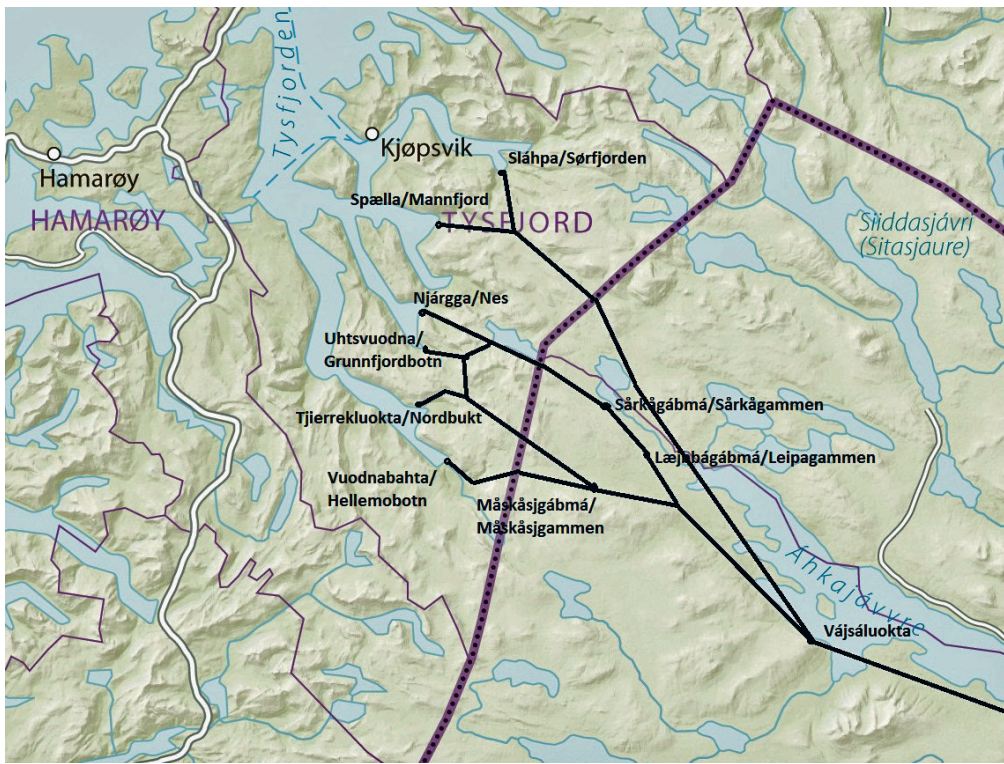

Fig. 1 Fluktruter fra Tysfjord inn i Sverige. Kart: Emap as

sikre seg mot at de gikk på en tropp på fjellet når de hadde med seg flyktninger. Ved kontakt med soldatene passet de på å skaffe seg informasjon om hva soldatene gjorde, slik at de kunne tilpasse losingen etter dette. De hadde også observert at når fraktebåten gikk inn fjorden, kom soldatene ned fra fjellet. Da var det altså trygt å gå til fjells (Soleim et al. 2015: 79). På denne måten holdt losene kontroll med tyskernes bevegelser, slik at losingen ble tryggere. Samtidig kunne de selvsagt aldri være helt sikre, siden patruljene kunne komme på irregulære tidspunkt.

I Hellmobotn er det kjent at 14 sovjetiske krigsfanger skal ha passert 300 meter fra den tyske vakthytta i Peta, sannsynligvis på vinteren i 1943, uten at vaktlaget oppdaget det. De lå nemlig og sov i hytta. Dette ble oppdaget av den militære ledelsen. Ifølge Mikal Urheim fikk lederen for vaktlaget, en sersjant, refs for at han ikke hadde sørget for vakthold på stedet. Han ble degradert til menig soldat (intervju med Inga Karlsen og Mikal Urheim 2013). Etter denne episoden kan vi anta at soldatene var mer forsiktige med å sove på vakt, slik det var kjent i Sørfold.

Fluktruter fra Tysfjorden

Fra Tysfjord var det mange fluktruter over til Sverige. I prinsippet var det mulig å flykte fra de fleste fjordene i Tysfjord. Rutene gikk rett opp på fjellet, og på noen steder var det høyeste punktet 700–800 meter over havet. Enkelte av stiene egnet seg derfor bare som sommerruter.

Det vanlige var å føre flyktningene over til gammer på den andre siden av grensen (se figur 1 og 2). Frem til disse gammene var det ofte en dagsmarsj, i hvert fall om utgangspunktet var fjorden lenger nord i Tysfjord. Det neste målet etter gammene var Vaisaluokta eller Akkastugorna, begge ved Áhkkájávrre, som man måtte regne med å bruke enda en dagsmarsj for å komme frem til (Öberg 2015: 26). Flyktningene var imidlertid ikke fremme selv om de var kommet til Akkastugorna. Herfra var målet Suorva lenger øst. Det var over tre mil fra Akkastugorna frem til Suorva, slik at man minst brukt en dag på denne turen. Etter innregistrering i Suorva ble flyktningene transportert til Porjus, en strekning på over ti mil. Om sommeren reiste de med båt. Turen ned vassdraget gikk derfor relativt raskt. På vinterstid fikk de svakeste hestetransport, mens de andre måtte gå. Da kunne de overnatte på bestemte steder underveis. De viktigste rutene gikk fra Hellmofjorden og Grunnfjorden. Siden det er gjort særskilte undersøkelser rettet mot rutene fra Hellmofjorden og Indre Tysfjord, beskriver jeg dem nærmere.

Fluktruter fra Hellmofjorden

Fra Hellmofjorden var det flere mulige fluktruter. Den første delen gikk med båt inn fjorden. På gradteigskart fra 1917 er det avmerket flere stier fra Hellmobotn og over til Sverige. Hovedruten fra Hellmobotn gikk opp fra fjordbotnen, i skråningen mellom Vuodnabatjávrre og Gurtejávrre, gjennom Soahkegáhpe, forbi Kanonen, en karakteristisk fjellformasjon, og frem mot Gussajávrre (Figur 3). Det første målet på svensk side var Måskåsjgammen, seks kilometer fra grensen. Gammen skal ifølge Mikal Urheim ha blitt satt opp i 1942 (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen i 2013). Gjennom krigen skal det ha vært mange som stoppet opp her. En alternativ vei, også kjent på kart fra 1917, var å gå opp Bassoalgge og inn på fluktruten fra Nordbukt. Kartet fra 1917 har dessuten en tredje sti avmerket. Den tar av sørover, gjennom Tjudehårro, på sørsiden av Hievsttinjávrre og inn i Sverige. Denne ruten er imidlertid ikke kjent som en fluktrute.

Den viktigste fluktruten fra Hellmofjorden gikk fra Nordbukt, litt lenger ute i fjorden. Fra fjorden gikk stiene rett opp fjellet, enten inne i Nordbukt eller fra nabogården Tjierrek lenger ute i fjorden. Fra Nordbukt var det mulig å gå direkte opp

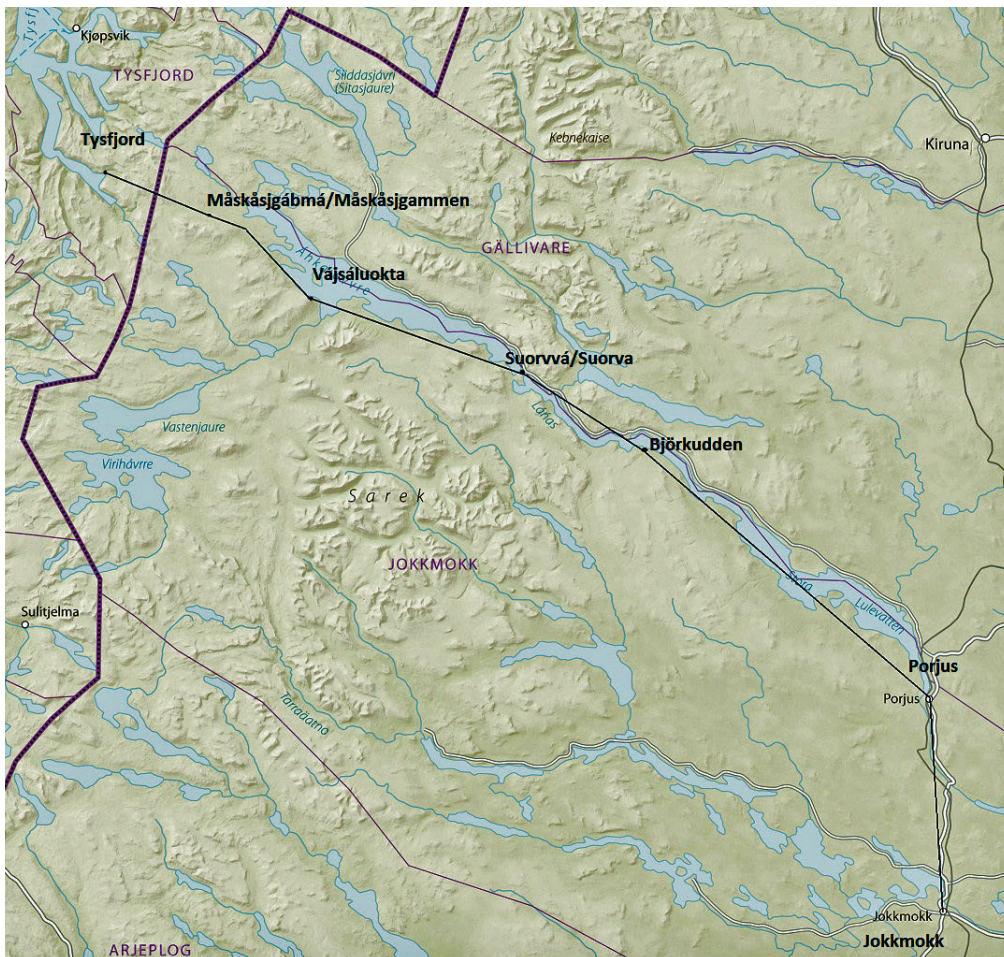

Fig. 2 Fluktrute gjennom Sverige. Kart: Emaps as

til Tsiekem, en stigning på over 700 meter, over noen få kilometer. Deretter gikk stien på nordsiden av Gussajávrr, hvor man i dag møter stien fra Hellmofjorden. Ruten er avmerket på kart fra 1917. Selv om ruten gikk langt over skoggrensen på det høyeste punktet, ble denne ruten brukt sommer som vinter. Fra Tsiekem var det ikke langt til grensen og de lavereliggende skogsområdene. En annen mulig rute fra Nordbukt/Tjierrek gikk gjennom Svålesvágge frem til Læjbbágammen inne i Sverige. Fra denne gammen gikk veien videre til Våjsåluokta og østover. Denne stien er ikke avmerket på kartet fra 1917.

Fra Musken var det mulig å gå opp Ruossavágge og deretter østover frem til Livsejávrr og nordøstover til Gierisluoppar. Herfra kunne man gå nordover og inn på fluktruten fra Hellmobotn. Det var også mulig å gå sørøstover, ned Ruonasvágge

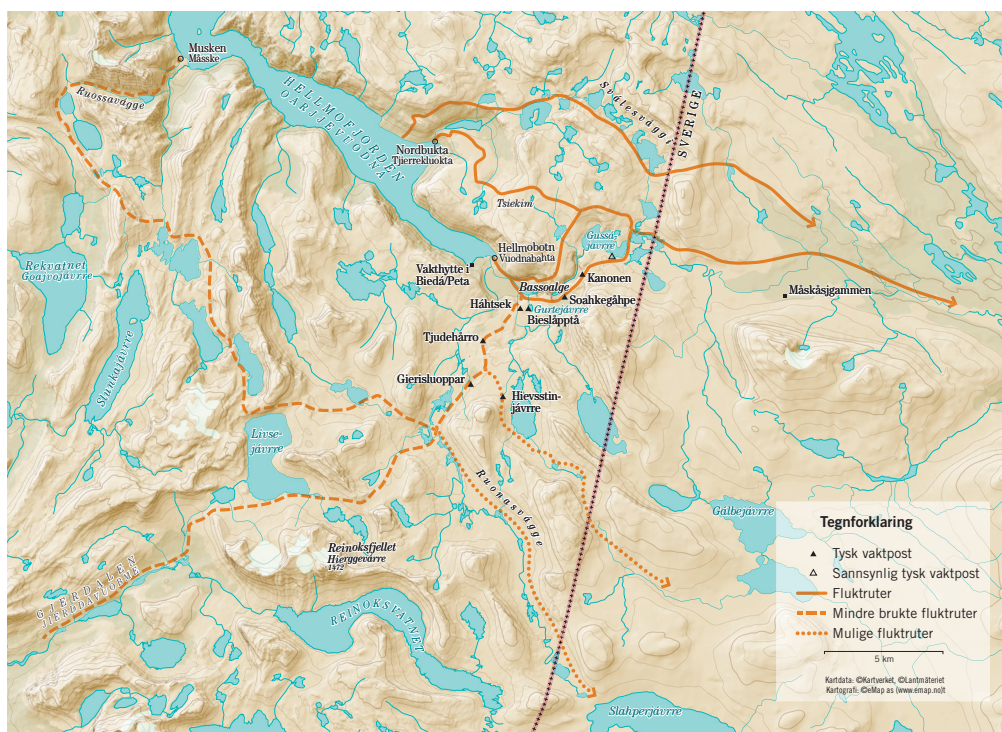

Fig. 3 Mulige fluktruter fra Hellmofjorden. Kart: Emaps as

og over grensen, eventuelt ta av mot øst forbi Hievsttinjávrr og inn i Sverige. Ruten fra Musken var slitsom og gikk flere steder langt over tregrensen, noen steder 700–800 meter over havet. Dette var sannsynligvis en mindre brukt rute, og da hovedsakelig en sommerrute. Ruten fra Musken er ikke avmerket på det nevnte kartet fra 1917.

Helt til slutt kan det nevnes at det var mulig å gå opp Gjerdalen fra Kobbvatnet i Hamarøy kommune. Den vanligste ruten gikk østover forbi Linnajávrr og inn i Sverige. En alternativ rute var å gå nordover og inn på ruten fra Musken, forbi Livsejávrr og inn til Gierishuoppar. Herfra var det som tidligere nevnt flere muligheter, enten nordover, rett østover eller sørøstover gjennom Ruonasvágge. Rundt Kobbvatnet var det flere fangeleirer. Det var muligens fanger som flyktet fra disse leirene som kunne komme inn på ruten som gikk til Hellmofjorden.

Fluktruter fra Sørfjorden

Lenger nord i Tysfjord var det mulig å gå med båt gjennom Indre Tysfjord til Sørfjorden eller Grunnvoll litt lenger ute i fjorden. Fra gammelt av gikk det sti fra

både Sørfjorden og Grunnvoll over til Sverige (figur 4). Disse stiene er merket av på gradteigkart fra 1939. Fra fjordbotnen gikk ruten opp til Brynvatn, over ryggen til Kjerringvatn, forbi Dáppajávrr, før veien steg opp til Røysvatn, som ligger ved grensen, nesten 800 meter over havet. Fra grensesteinen gikk det nedover frem til Ritsem eller helst Vájsáluokta, hvor man kom inn på ruten fra Hellmofjorden. På svensk side var det flere gammer, slik som Sárggågammen, som lå ved Sárggåjávrr, eller Læjbbágammen lenger sør ved Lájbbajávrr. Under krigen ga gammene mange personer ly for vær og vind, og samtidig kunne man overnatte her. Det var også noen som startet ute på halvøen, fra Storå rett ovenfor Kjøpsvik. Denne stien gikk over Vájsafjellet, forbi Kjerringvatnet, hvor man møtte på ruten fra Sørfjorden. I tillegg var det mulig å gå fra Mannfjorden. Her kunne man gå fra de ulike gårdene, slik som fra gården innerst i fjorden og opp til Dáppajávrr, og deretter inn på løypa fra Sørfjorden. Dette var mindre brukte fluktruter.

Krigsminner

Det er registrert krigsminner i begge de to undersøkelsesområdene – fra Hellmobotn og østover opp mot grensen (Andersen 2013, Spa 2013) og i Sørfjordfjellet lenger nord i Tysfjord kommune (Andersen og Hjortfors 2012, Spa 2008). Registreringene er supplert med intervju med personer som var barn under krigen og husker okkupantenes tilstedeværelse i området.

Krigsminner innenfor Hellmobotn

Tabellen nedenfor viser de ulike typene krigsminner som er kjent i området. Her skal jeg ikke beskrive alle strukturene, men trekke frem to typer kulturminner som kan si noe om vaktholdet i fjellet: de ulike bunkerne som ble bygd, og de såkalte finneteltene.

Den mest karakteristiske kulturminnetypen er bunkere. Dette er hovedsakelig rektangulære murer bygd av stein og noen steder også en kombinasjon av jord og stein. Disse strukturene er hovedsakelig tolket som vaktplasser. I alt er det påvist 11 vaktbunkere. Dessuten er det kommet inn informantopplysninger om ytterligere 5 bunkere, slik at det innenfor området kan ha vært 16 vaktbunkere. De er vanligvis plassert slik i terrenget at de er vanskelige å oppdage, for eksempel under en fjellvegg eller i den øvre delen av en ås eller rygg. Ofte utgjør den naturlige bergveggen eller jordvollen en av veggene. Fra disse stedene er det god utsikt, og da særlig utsyn over Hellmofjorden.

I flere av bunkerne er det påvist trestokker av bjørk eller furu, og never, som sannsynligvis har vært tak. Det er også informantopplysninger om at noen av

Fig. 4 Mulige fluktruter fra Sørkjolen. Kart: Emap as

bunkerne hadde tregulv, og i hvert fall i den største av bunkerne var det vegger av tre. Noen av bunkerne har også åpninger i muren, tolket som skyteskår. Det er ulik størrelse på bunkerne. Den største bunkeren har et innvendig mål på 8 x 5 meter, men de fleste er mindre. Noen er helt nede i 2,2 x 2,2 meter.

Registrerte krigsminner innenfor Hellmobotn. ? = usikkert krigsminne.

Lokalitet	Vaktbunker	Bunker	Tuft etter finnetelt	Steinlegging	Skytterstilling	Heller	Avfallsplass	Trapp	Mulig latrine	Grav	Løsfunn
Soahkegâhpe	1 og 1?	2	2		2		2	1			1
Kanonen	4 og 1?										
Bieslâpptâ			2	1					2?		
Hâhtsek	1							1			1
Hievsttin-jâvrre	2										
Tjudehârro	2		2		1						
Gieresluoppar	4?										
Gârrjelslâhpa						1					
Bassoalgge										1?	
Totalt	16	2	6	1	3	1	2	2	2	1	2

Det er registrert seks runde tufter, med et innvendig mål på om lag 5 meter i diameter. Tuftene er rester etter brakker kalt finnetelt (*Sperrholzzelte* eller *Finnenzelte*). De er nærmere beskrevet i en amerikansk instruksjonsbok om tyskernes vinterkrigsmetoder (German winter warfare 1943: 75–78). I beskrivelsen av teltene fremgår det at de var bygd av kryssfiner, som prefabrikkerte byggesett. De kunne settes opp raskt og var lette å frakte. De var på om lag 18 fot, eller nesten 5, 5 meter i diameter. I midten var det vanligvis en ovn. Disse brakkene skulle kunne romme minst 20 menn. I Nord-Norge ble de ofte brukt som fangebrakker, men de ble også brukt av soldater på østfronten (Narmo 2013: 35–36). Undersøkelser fra en fangeleir i Finnmark viser at slike finnetelt også kunne ha andre funksjoner, som vaskerom eller lager (Grabowski et al. 2014).

Finnetelt under oppsetting. Foto: Arkiv: Geir Brenden/ Arne Håkon Thomassen

Hvordan ble leirene innenfor Hellmobotn brukt?

Da soldatene kom til Hellmobotn, etablerte de seg først i en skogshytte i Biedá/ Peta, nede ved fjorden. Dette var i 1942 eller tidlig i 1943. Videre rekvirerte de en bårstue ved fjordbotnen til telegrafstasjon. Stasjonen hadde kontakt med soldatene som etablerte leir på fjellet.

Fra fjordbotnen gikk stien til fjells. Flere steder forbedret okkupantene den ved å bygge trappetrinn. Det er registret slike trappetrinn på to steder. Den første bunkeren man møter på når man går opp fra Hellmofjorden, er den ved Háhtsek.¹³⁵ Dette er også den største vaktbunkeren. Den skal ha hatt både vegger og gulv av tre. Den ligger 300 meter over havet, med god utsikt over fjorden. Herfra hadde vaktene god kontroll over dem som kom opp langs stien. Ifølge Mikal Urheim skal dette ha vært et hovedkvarter for soldatene i området, der kompanisjefen holdt til. Han var ifølge Urheim nazist (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen i 2013). Her var det også en lege. Inga Karlsen forteller at hun og broren kunne gå

¹³⁵ Det er brukte lokale stedsnavn på de enkelte lokalitetene. Tyskerne hadde sannsynligvis andre navn på plassene. I figur 3 er lokalitetene som nevnes i teksten, merket av.

opp til denne bunkeren for å spise kjøttsuppe. Hun husker at de da var syv stykker rundt bordet. Totalt må det derfor ha vært fem soldater her. Telegrafstasjonen nede i bygda hadde sannsynligvis forbindelse med denne bunkeren (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen i 2013).

Bunkeren på Håhtsek ligger om lag 300 meter vest for en leir ved Bieslåpptå, ved Gurtejávrrre. På denne plassen er det påvist to tufter etter finnetelt, én steinlegging og det som er tolket som mulige latriner. Mikal Urheim mener at dette skal ha vært et slags administrativt hovedkvarter (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen i 2013). Da lokalbefolkningen kom hit etter krigen, fant de en hel del papir som var brent. De fant også tastene fra skrivemaskiner rundt omkring. Finneteltene må ha vært overnattingssted for soldatene som holdt til her. Det skal også ha vært et plankehus her, som ble sprengt da tyskerne forlot området i 1945.

På nordsiden av Bieslåpptå var det en ny leir i Soahkegáhpe, om lag 1,6 kilometer østnordøst for leiren ved Bieslåpptå. Den ligger innenfor skoggrensen, rundt 360–380 meter over havet og rett ved stien opp fra fjorden. Dette er leiren med flest registreringer. Det er påvist to bunkere. En av dem skal ha vært matlager. Ved krigens slutt var rommet fullt av røkt torsk som hang på hjeller. Da soldatene dro, ba de lokalbefolkningen hente maten, så den ikke skulle bli ødelagt (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen i 2013).

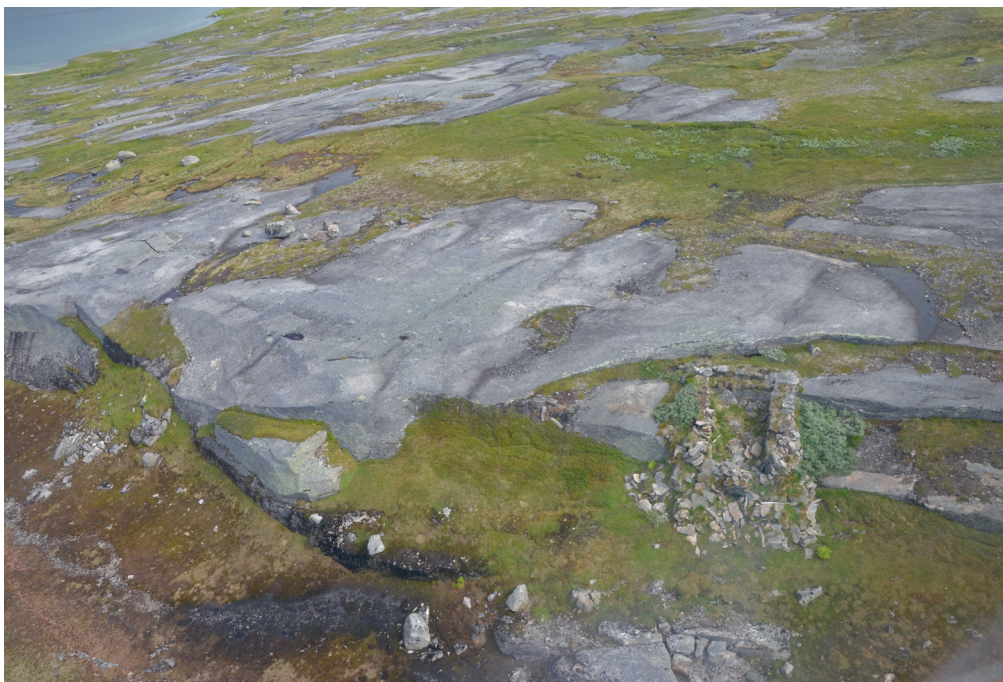

Fra Håhtsek hadde soldatene kontroll med de som kom opp fjorden. Foto: Oddmund Andersen

I Soahkegáhpe har soldatene bodd i en boligbunker av stein og et finnetelt. Bunkeren var intakt i 1945. Her var det køyer, madrasser, gulvflit og ellers litt kjøkkenutstyr. På stedet er det også registrert ytterligere en tuft etter et finnetelt, men det skal i 1945 ikke ha vært satt opp (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen i 2013). Videre er det påvist én sikker og én sannsynlig vaktbu. Til sist kan det nevnes at det er påvist to skytterstillinger her.

Fra denne leiren er det litt over en kilometer til en karakteristisk landskapsformasjon kalt Kanonen. Mellom Kanonen og Gussajávrrer er det påvist fire sikre bunkere. Det er også kommet inn opplysninger om ytterligere én bunker ved Gussajávrrer. Alle disse bunkerne ligger rundt stien som går fra Hellmobotn og over til Sverige. Eksempelvis ligger den første bunkeren bare en meter fra stien. Om soldatene overnattet i disse bunkerne, er usikkert, men siden hovedleiren lå i Soahkegáhpe, er det sannsynlig at soldatene gikk dit etter endt vakthold på fjellet.

Fra det antatte administrative senteret ved Bieslápptå og sørvestover finner vi to bunkere ved Tjudehårro som kan ha fungert som vaktposter. Vaktbunkerne ligger om lag 540 meter over havet og over skoggrensen. Herfra er det også god utsikt nordvest over mot Hellmofjorden. Utenfor inngangen til en av bunkerne er det en skytterstilling. Rett under 500-meterskoten, i skogkanten, litt over 100

Ved Hievsttinjávrrer er det rester etter en vaktpost. Foto: Oddmund Andersen

meter nordøst for bunkerne, er det to tufter etter finnetelt, som sannsynligvis har vært overnattingsstedet for dem som hadde vakt i dette området. I 1945 var de to brakkene fortsatt intakt. Mikal Urheim forteller at det ved krigens slutt ble funnet stråmadrasser og ulltepper her som folk hentet ned til bygda (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen i 2013: 9).

Fra vaktbunkeren på Tjudehårro har soldatene hatt kontroll over trafikken opp fra Hellmofjorden. Det er dessuten sannsynlig at denne stasjonen hadde ansvar for vaktholdet videre sørover i fjellet. Ved Hievsttinjávrrer er det registrert to vaktbunkere. Begge ligger på vestsiden av vannet rundt 700 meter over havet. Videre kan det nevnes at det er informantopplysninger om fire bunkere i Gierisluoppar. De ligger på to ulike steder. Vakthold her ville naturlig fange opp personer som kom opp fra Musken, eventuelt over fra Gjerdalen i Hamarøy.

Tysk vakthold på Sørfjordfjellet

I Sørfjorden synes tyskerne å ha hatt sin hovedleir nede ved fjorden. Fra fjorden patruljerte de inn i fjellet, og for å lette oppstigningen bygde de en trapp opp til fjells (intervju med Kjell Erik Knutsen og Per Knutsen 2015). I dag er det ennå spor etter denne trappa. På fjellet er det påvist murer etter flere vaktposter. I alt er det påvist fem strukturer. I hovedsak dreier det seg om vaktbunkere og mindre vaktstillinger.

Den første lokaliteten finnes rett nordvest for Brynvatnet (fig. 4). Dette er en mindre mur på 2 x 2 meter, som er bygd mot en bakkekant. Her skal det ha vært en maskingeværstilling (intervju med Kjell Erik Knutsen og Per Knutsen 2015). Fra stillingen er det oversikt over stien inn til Brynvatn. Lenger inne i fjellet er det tre bunkere rundt Kjerringvatn. De er lokalisert over skoggrensen, rundt 600 meter over havet, og er bygd opp av stein som er murt inn mot en bakkekant. Kjell Erik Knutsen forteller at det inne i disse murene var finerplater, både som vegger og gulv (intervju med Kjell Erik Knutsen og Per Knutsen 2015). Han sier at bunkerne så ut som militærtelt for 16 mann, bare at de var laget av treplater. Sannsynligvis ble det satt opp finnetelt innenfor murene. Det er imidlertid usikkert om det var finnetelt i alle murene.

Den siste strukturen ligger lenger øst ved stien over til Sverige, på en rygg rundt 800 meter over havet mellom Dáppajávrrer og Røysvatnet. Muren er bygd av stein inn mot en bakkekant. Kjell Erik Knutsen husker at denne plassen hadde jordgulv, mens taket var av bjørkestokker. Muren ga ly for vinden og muligheter for overnatting (intervju med Kjell Erik Knutsen og Per Knutsen 2015).

Til sist kan det nevnes at det også skal ha vært et finnetelt innerst i botnen ved Brynvatnet. Kjell Erik Knutsen forteller at det lignet 16-mansteltene fra militæret,

men hadde dør. Det skal også ha hatt pipe og ovn (intervju med Kjell Erik Knutsen 2016). Lokaliteten er ikke registrert.

Det er mulig å få et inntrykk av vaktholdet på fjellet gjennom et intervju gjort med en av de tidligere frontkjemperne som avløste det tyske vaktlaget i Sørfjorden på slutten av 1944. Soldaten forteller at de var en gruppe på 4–5 mann. Oppgaven deres var å overvåke flyktningtrafikken. Han mintes at det kunne blåse kraftig på fjellet. Karene hadde ski, men ellers var utrustningen deres dårlig. På fjellet stakk det opp en stokk som viste hvor hytten lå. Det var mye snø, slik at hytten måtte graves frem. Én mann måtte frigjøre ovnsrøret for snø, en annen skulle sørge for fyr, og en tredje skulle sørge for brensel. Første gangen de fyrte opp, ble hytten om-dannet til rene badstuen siden den var isolert av snø. Det var nok med to–tre telys til oppvarming (Geir Brenden og Arne Håkon Thomassen 2013: 263).

Flyktingenes vei mellom vaktstyrkene

Ledelsen for vaktholdet lang grensen var som tidligere nevnt plassert i Hellmofjorden. Det er usikkert hvor stor mannskapsstyrke som var plassert her, men en informant hevder at det skal ha vært 120 mann her. Tar vi utgangspunkt i det som er tolket som mannskapsbrakker, er dette ikke usannsynlig. Det er nemlig påvist fem finnetelt og én boligbunker i leirene ved Bieslápptå, Soahkegáhpe og Tjudehårro. Hvert av teltene hadde plass til 20 mann. Antar vi at det var plass til like mange i steinbunkeren, kommer vi opp i 120. Ut fra antallet overnattingsplasser hadde leirene altså plass til 120 soldater. Vaktholdet innenfor Sørfjorden bestod av langt færre menn enn i Hellmofjorden. Én informant sier at de var 4–5 personer. Dersom de var to lag her, kan det ha vært rundt 10 personer som holdt vakt i fjellet.

Hvorfor en så stor vaktstyrke ble plassert i Hellmobotn, er usikkert, men tyskerne må ha sett på Hellmo-ruten som mer sentral enn passasjen innenfor Sørfjorden. Her var veien kortest over til Sverige. Okkupantene ble også tidlig klar over at krigsfanger flyktet gjennom Hellmobotn (Soleim et al. 2015). Vaktholdet innenfor Hellmobotn var plassert slik at man hadde god oversikt og kontroll over landskapet. Her hadde sannsynligvis de enkelte leirene ulike funksjoner. I høyfjellet vaktet soldatene grensen fra de sentrale vaktbunkerne. Nedenfor skoggrensen lå leirene der soldatene sannsynligvis kom tilbake til etter endt vakthold på fjellet. Forutsetter vi at leiren ved Bieslápptå var det administrative senteret, er det ikke usannsynlig at det var herfra de ulike vaktlagene ble organisert.

Leirene lå systematisk plassert rundt stiene fra Hellmobotn, slik de var merket på kart fra 1917. For det første gjaldt dette veien til Måskåsjgammen på svensk side (fig. 3). Her lå det vaktbunkere på Háhtsek, ved Bieslápptå og ved Soahkegáhpe i

tillegg bunkerne mellom Kanonen og Gussajávrr. Selv om dette var den korteste veien inn i Sverige, kan vi konkludere med at den var helt avsperrert og derfor ikke kunne brukes som fluktrute. Tilsvarende kan vi merke oss for ruten fra Hellmobotn forbi Tjudehårro og inn i Sverige. Denne ruten er ikke kjent som en fluktrute. Likevel var det godt vakthold her, med bunkere ved Tjudehårro og på sørsiden av Hievsttinjávrr. Oppbygningen av vaktholdet må ha bygd på at ruten var avmerket på kart. Samtidig kan vaktene ha sperret for folk som kom fra Musken eller opp Gjerdalen, eventuelt krigsfanger som rømte fra fangeleirene lenger vest i Hamarøy.

På Sørffjorðfjellet kan hovedbasen ha vært nede ved fjorden (fig. 4). På lignende måte som i Hellmofjorden var bunkerne bygd rundt stien over til Sverige. De enkelte postene ga god kontroll over landskapet på Sørffjorðfjellet. Dersom man kom opp fra Sørffjorden, var den første utfordringen å komme seg forbi mitraljøsestillingen ved Brynvatnet. Rundt Kjerringvatnet var det hele tre bunkere hvor det kunne stå vakt. Plasseringen i terrenget gjorde det mulig for soldatene å holde øye med landskapet vestover og kontrollere alle de ulike rutene gjennom dette området. Til sist kunne flyktninger risikere å gå på en vaktpost inne i fjellet mellom Dáppajávrr og Røysvannet.

Fra hovedbunkerne er det sannsynlig at de ulike vaktlagene gikk patruljer. En fortelling om noen svenske reingjetere som krysset grensen for å leite etter rein, vitner om det. To av gjeterne slo leir ved Livssejávrr, på sørsiden av Hellmofjorden. Plutselig oppdager de tre personer som kommer mot dem. Det viser seg å være tyske soldater. Gjeterne klarte imidlertid å rømme, selv om soldatene skjøt etter dem. Det andre gjetelaget ble arrestert av de samme soldatene, men tyskerne lot dem gå fordi de forstod at de var fra Sverige. Og hvordan forstod de så det? Det var en times tidsforskjell mellom Norge og Sverige på den tiden. Da sersjanten så at gjeterne klokke ikke viste norsk tid, slapp han dem fri (Hanes 2001: 47–48).

Alt i alt viser dette at flere av rutene gjennom Tysfjorden må ha vært svært vanskelige å bruke som fluktruter. Langs flere av stiene som var merket på kart fra tiden før 1940, var det bygd et omfattende vakthold. Rutene opp fra botnen av Hellmofjorden ser ut til å ha vært stengt eller svært vanskelige å bruke uten å bli oppdaget. De sørligste bunkerne dekket samtidig stiene som kom ute fra halvøya, særlig Musken. Dessuten hadde man kontroll på ruten opp Gjerdalen. I tillegg gikk soldatene patruljer her, noe som gjorde det enda vanskeligere å gå gjennom området uten å bli oppdaget. På samme måte synes fluktruten fra Sørffjorden å ha vært godt vaktet. Selv om losene og lokalbefolkningen var lommekjente i området, må det ha vært en utfordring å passere vaktene på Sørffjorðfjellet.

Vi kan derfor konkludere med at det ble lagt ned et omfattende arbeid i å stoppe flyktningtrafikken. Strategien synes å ha vært å sette opp vaktposter langs

rutene som var kjent på kart. Likevel fortsatte flyktningtrafikken uten at noen ble tatt. Årsaken kan være at lostrafikken ble flyttet lenger ut i fjorden. Herfra passerte flyktninger og loser rett foran nesen på de tyske vaktene uten at noen ble anholdt.

Ruten fra Nordbukt

Etter at vaktholdet i Hellmobotn var opprettet og ruten gjennom fjordbotnen ble vanskeligere å bruke, ble det anlagt to ruter lenger ute i Hellmofjorden, fra Nordbukt. Den sørligste av disse rutene, som gikk nord for Gussajávrré, er avmerket på gradteigskart fra 1917. Det er verken påvist vaktbunkere eller andre krigsminner langs noen av disse rutene. Den nærmeste sannsynlige bunkeren lå ved steinbrua, på sørsiden av Gussajávrré, mens fluktruten gikk langs fjellryggen på den andre siden av vannet. I luftlinje er det godt over en kilometer mellom bunkeren ved Gussajávrré og flyktningveien.

Landskapet rundt Gussajávrré er et åpent høyfjellslandskap, der man kan se fra den ene siden og over til den andre. Sommeren 1944 flyktet seks personer over Nordbukt. De to losene som fulgte dem, valgte ruten forbi Gussajávrré. Vår informant forteller at de så folk som stod rundt et bål, og at losene sa at dette var tyske soldater. De kom seg imidlertid forbi uten at de ble oppdaget (informant intervjuet i 2014). Senere i august gikk Ragnhild Moksnes samme rute sammen med tanten sin. Med seg hadde de to geiter, én hvit og én svart. Da de kom nær grensevaktene ved Gussajávrré, begynte det å lysne, og de var redde for at den hvite geita skulle bli oppdaget. De hadde med seg et skjørt som de tullet rundt geita, slik at den ikke skulle være så lett å se. Deretter sprang de fra stein til stein for ikke å bli oppdaget. Men mens de sprang mellom steinene, begynte geitene å breke. Likevel kom de seg uoppdaget forbi (Soleim et al. 2015: 88–89).

En av losene fra Nordbukt, Ivar Pedersen, hevder at okkupantene visste om flyktningtrafikken. Han sier at de så skisporene og skjønnte hva som foregikk. Én gang, mens han og noen andre loste seks stykker, gikk de på en tysk patrulje som kom fra Grunnfjorden. De var da ved Gussavágge, rett vest for Gussajávrré. Ivar trodde at soldatene så dem, men de skal ha valgt å gå til en liten dal for å ta en pause. Der satt de og speidet sørover og gjorde som om de ikke la merke til følget. Ivar mener at de gjorde dette fordi de ikke ville ta noen til fange (Soleim et al. 2015: 79). Fra en av sine mange losturer over fjellet forteller han at en av soldatene sa til ham: «Vi så dere i går på tur østover» (intervju med Ivar Pedersen 1983).

Også Mikal Urheim hevder at soldatene visste hva som foregikk. Han mener at de om natten kunne høre både barn og geiter, men at de valgte ikke å rapporterte noe. Om de rapporterte og arresterte noen, ville divisjonskommandanten på Drag

bestemt at de skulle patruljere midt på natten. Vaktene var ikke interessert i å gå ute i de arktiske forholdene og nesten fryse i hjel. De foretrakk å være inne i bunkerne sine og lukke igjen ørene for det som foregikk (intervju med Mikal Urheim og Inga Karlsen i 2013).

Det er flere forhold som kan støtte opp under en slik tolkning. Varmann (1955: 60) forteller at *Luftwaffe* og *Hafenkapitän* Mathisen, som var stasjonert i Kjøpsvik, var lite ivrige etter å sende meldinger til Gestapo om det som foregikk i Tysfjord. En gang skal sjefen for *Luftwaffe* ha gitt beskjed til Varmann om en planlagt rassia i Hellmofjorden, og sagt at de måtte vise varsomhet. Tolkningen støttes også av historien om de svenske reingjeterne som ble anholdt på fjellet ved Livssejåvrre. En av soldatene mente at de burde arresteres, men sersjanten valgte å slippe dem fri (Hanes 2001). Strengere vakter ville muligens tatt gjeterne ned til bygda og avhørt dem der. Tilsvarende finnes det antydninger om i Sørfold kommune. Også her var det loser som hjalp flyktninger over grensen. En av disse var Karl Skar. Etter at tyskerne kapitulerte, var Karl i den tyske militærleiren i Elvekroken, hvor ledelsen holdt til. I leiren skal han ha møtt en av soldatene. Soldaten skal ha sagt til ham at de visste om losvirkksomheten hans, men siden han ikke laget noe oppstyr i bygda, lot de det passere (Soleim et al. 2015: 134–135).

Politiregimentenes vakthold i Tysfjord står i kontrast til hva de to regimentene er kjent for fra andre områder (Browning 2000). Begge regimentene deltok i krigsforbrytelse, blant annet ved å drepe jøder og østeuropeiske nasjonalister (Thomasen 2018). Regiment 7 som erstattet regiment 26 i mars 1943 skal ha deltatt i slike krigsforbrytelser før de kom til Tysfjord.

Det er heller ingen tvil om at okkupantene så alvorlig på at folk flyktet. I en forordning fra 12. oktober 1942 heter det at flukt fra landet skulle straffes med dødsstraff. Det samme gjaldt for folk som hjalp andre å flykte. Det kunne også tas gisler fra familier hvor familiemedlemmer flyktet. Presiseringen av lovendringene ble trykket i Aftenposten 12. mai 1943. Fra områder både nord og sør for Tysfjord ble loser arrestert for å ha hjulpet flyktninger. De havnet til slutt i fangeleiren Sachsenhausen i Tyskland, hvor de satt til krigen var over. Fra Tysfjord er det også kjent at det ble tatt gisler fra familier der familiemedlemmer flyktet. Disse gislene kunne føres til fangeleirer i området (Soleim et al. 2015: 84). En flyktningstransport med båt på Hellmofjorden ble også en gang beskyttet av en tysk soldat, og en av dem som var om bord i båten, ble såret. De klarte imidlertid å komme seg unna. Vi kan derfor forutsette at det ikke var okkupasjonsmaktens strategi å slippe flyktningene forbi vaktene og over grensen til Sverige.

Likevel synes det ikke å ha kommet inn rapporter om Nordbukt-ruten. Hadde soldatene rapportert om ruten, ville det sannsynligvis vært flere vaktbunkere langs

Vaktbunker dokumentert i fjellet innenfor Hellmobotn. Foto: Oddmund Andersen

stien østover. Noen av soldatene kan derfor ha valgt å snu seg bort når folk passerte, eller så slapp de dem fri dersom de gikk på dem, slik vi så med de svenske reingjeterne. Unntaket var krigsfanger. Ble de tatt under flukt kunne de bli skutt på stedet (Soleim et al. 2015).

Den viktigste grunnen til at ingen flyktninger ble tatt, var likevel at losene var forsiktige. Før de gikk til fjells med folk, skaffet de seg kunnskap om hvor soldatene var. Losingen kunne starte om natten, etter at det var blitt mørkt. De passet sannsynligvis på at de var stille, så vaktene ikke hørte dem. Og noen ganger valgte de å gå omveier for å slippe å gå nære vaktene ved Gussajávrr (Erikson 1975: 63). Det hendte også at de gikk en annen vei, og da gjennom Sválesvágge, selv om dette var en lengre rute. Her var det heller ingen bunkere, da de militære myndighetene ikke visste om denne ruten.

Losnettverket bryter sammen

Høsten 1944 var det bare et spørsmål om tid før losene ble oppdaget. Det var nokså alminnelig snakk om at store flyktningflokker kom seg over til Sverige. Hveding (1955: 60) mener at okkupantene ble vaksomme. Samtidig skjedde det endringer i

vaktholdet, siden det kom norske frontkjempere til fjorden og overtok vaktholdet langs grensen. Frontkjemperne arbeidet aktivt for å finne ut hvem som hjalp folk å flykte. De gjennomførte flere razziaer, og personer de mistenkte for å være losere, ble avhørt. Siden frontkjemperne snakket norsk, var det også lettere for dem å skaffe seg opplysninger om losingen i Tysfjord.

På slutten av januar 1945 ble losorganisasjonen avslørt og flere sentrale personer i Kjøpsvik arrestert. Årsaken skal ha vært et brev som var sendt fra en jente som hadde flyktet til Sverige, til en venn i Norge. I brevet oppfordret hun sin venn til å kontakte en av de sentrale personene i Kjøpsvik, Kolbjørn Varmann i Tysfjord, for å få hjelp til å flykte til Sverige. Brevet ble åpnet i sensuren og resulterte i øyeblikkelig arrestasjon av Varmann og noen av medhjelperne hans. Beskjeden om arrestasjonen nådde inn til de samiske losene, slik at de rakk å flykte før tyskerne pågrep dem (Soleim et al. 2015: 104). Resultatet var derfor at hele losnettverket ble oppløst.

Konklusjon

Denne gjennomgangen viser at det ble bygd opp et omfattende system med vaktposter i fjellet i Tysfjord. Vi kan derfor konkludere med at det ble lagt ned et betydelig arbeid i å bygge strukturer i fjellet for å stoppe flyktningtrafikken. I tillegg gikk sannsynligvis soldatene patruljer i fjellene, til uregelmessige tider, for på denne måten å stoppe flyktninger.

Samtidig bygde den militære ledelsen opp vaktposter rundt noen av stiene som var avmerket på kart på denne tiden. På sørsiden av Hellmofjorden var det flere vaktbunkere, selv om dette ikke var en viktig fluktrute. På nordsiden, fra Nordbukt, gikk de viktigste fluktrutene til Sverige. Her var det ingen bunkere, med unntak av én post på sørsiden av Gussajávrr. Muligens var det enkelte vakter som kjente til flyktningtrafikken, men som valgte ikke å rapportere videre om dette. Hadde den sentrale ledelsen i Hellmofjorden eller på Drag fått kjennskap til at det var en viktig rute, ville den sannsynligvis vært bedre vaktet.

De samiske losene var lommekjente i fjellet. De fulgte vanligvis faste veier som de hadde lært seg gjennom lang tids bruk. De valgte ruter ut fra en vurdering av hva som var sikrest. De holdt øye med den tyske oppbyggingen i fjellet og visste om vaktbunkerne. Nye bunkere som ble satt opp, ble sannsynligvis raskt kjent ved at losene delte informasjon seg imellom. Når de passerte vaktbunkere, var de forsiktige for ikke å bli oppdaget. Alt dette til sammen muliggjorde en omfattende lostrafikk som varte frem til slutten av januar i 1945.

Henvisninger/Litteraturliste:

- Andersen Oddmund og Hjortfors Lis-Mari 2012: Rádjebalges/Grenseleden/Gränsleden. Kulturminneregistreringsrapport. Utrykt rapport.
- Brenden, Geir og Thomassen Arne Håkon 2013: *Hitlers norske skjegere. Norske SS-frivillige i Karelen 1941–44*. Historie og Kultur.
- Browning, Christopher R. 2000: *Nazi policy, Jewish workers, German killers*. Cambridge university press.
- Erikson, Mauritz 1975: *Flyktninger I fjellet*. J. W. Cappelens forlag as.
- Evjen, Bjørg 1998: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*. Sentraltrykkeriet As, Bodø.
- Grabowski Radoslaw, Bjørnar Olsen, Þóra Pétursdóttir and Christopher Witmore 2014: Teillager 6 Sværholt: The archaeology of a world war II prisoner of war camp in Finnmark, Arctic Norway. *Fennoscandia archaeologica XXXI*. The Archaeological Society of Finland, Helsinki.
- German winter warfare. Library army war college Carlisle barracks, pa. Prepared by military intelligence division war department. 15. December 1943. Doi:<http://usacac.army.mil/cac2/cgsc/carl/wwII/spec/number18.pdf>
- Hanes, Gertrude 2001: *Vaisaluokta under 100 år. Vaisa sameförening*. Fabricii Trykkeri, Kiruna.
- Hveding Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgitt av Tysfjord formannskap.
- Narmo; Lars Erik 2013: «Russefangeleiren» på Trondenes. Arkeologisk registrering som grunnlag for forslag om vedtaksfredning. Doi: https://www.academia.edu/9991183/Russefangeleiren_p%C3%A5_Trondenes. Arkeologisk registrering som grunnlag for forslag om vedtaksfredning.
- National archive, Washington, T 314, 1557: Territorialbefehlshaber Nordnordwegen 15.12.1942.
- Rørvik Odd og Støre Knut 2012: *Flukt. Grensetrafikken til Sverige fra Indre Salten under krigen*. Sulitjelma historielag.
- Soleim Marianne Neerland, Nergård Jens Ivar og Andersen Oddmund 2015: *Grenselos i grenseland. Samisk og norsk losvirksomhet i nordre Nordland og Sør-Troms 1940–1945*. Orkana akademisk.
- Spa Linda van der 2008: Sørfjord vindpark. Undersøkelser etter kulturminnelovens § 9. Utrykt rapport.
- Spa Linda van der 2013: Rapport fra registrering av krigsminner i Nord-Salten. Delrapport i September 2013. Utrykt rapport.
- Thomassen, Arne Håkon 2018: Landscapes, warscapes and conflict archaeology – Some aspects connected to Samii border piloting in the municipality of

- Tysfjord during world war II. Innlegg «Advances in Saami Archaeology» Inari, 7. juli 2018.
- Ulstein Ragnar 1977: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Det norske samlaget, Oslo.
- Öberg, Cristina och Tore 2015: *Landfiskalen. Erland Ström i Jokkmokk*. Åttte Svenskt fjäll-och samemuseum

Intervju:

- Informant intervjuet i 2014 av Oddmund Andersen
- Knutsen Kjell Erik og Knutsen Per. Intervjuet i 2015 av Oddmund Andersen.
- Pedersen, Ivar 1983: Vedr. kampene i Nordland 1940 – Operasjon Bøffel. Informant Ivar Pedersen. Revidert forklaring 29. mai 1983 til Ola Sæther.
- Urheim Mikal og Inga og Urheim Mikal 2013: Intervju i 2013 av Erling Urheim og Oddmund Andersen. Helikopterbefaring innenfor Hellmofjorden og befarings langs Hellmofjorden i 2013.

Tjoahkkájgæsos

Divtasvuonas ij la nav mælggat Svierigij, Vuodnabadás le dæssju guhtta kilomeh-tera. Dát lij de mak sivvan dasi gå moattes välljijin Svierigij báhtarit Divtasvuonas nuppát værældadoarroáige. Javladuvvam le juhte sulá 3000 báhtarin dáv váلكkamav rájá rastá. Dujska oadtjun diehtet dáv jages 1942, ja dáv váksjogáhtin báhtarimev ganugahtátjit. Sæmmi bále de tsieggijin álles vuogádagáv váksjomsajijs Divtasvuona várijn, dujska barggin álov dáv báhtarimev ganugahtátjit. Huoman járkij báhtaribme rájá rastá gitta 1945-dálvváj, gå álles værmáadahka luorkkanij ja báhtariddjedovalvo ietja hæhttujin Svierigij báhtarit. Álles dán ájggudagán ittij aktak báhtariddje aktan sijá doalvvoj váldeduvá gitta rádjáváksjojs. Dá sáme doalvvo lidjin állu oahppása dáj várijn. Sij tjuovvun vissa gæjnoj, masi guhkes ájgev lidjin hárrjánam. Váلكkama välljiduvvin sihkarvuoda árvustallamij milta. Sij tjuovvun majt dujska lidjin ásadam váren ja diehtin gánná váksjombunŋkara lidjin. Ádå bunŋkarijt ma tsieggiduvvin árvvedahte dalága ielvvín. Gå dáj bunŋkarijt vássin, de várrogisá lidjin vaj ettjin ælvádalá. Dát dagáj máhttelissan moaddásijt doalvvot desik doalvvoj værmáadahka luorkkanij.

Summary

The distance between Norway and Sweden in Tysfjord at the head of Hellmofjorden is just six kilometres. This may have been the reason why many chose to flee to

Sweden through Tysfjord during World War 2. It is claimed that as many as 3000 people used this route to cross the border. From 1942, the Germans became aware of this flow and implemented measures to prevent it. Guards were placed along the border to carry out patrols. At the same time, a comprehensive system was built featuring guard posts in the field in Tysfjord, meaning that the Germans did a lot of work to stop the flow of refugees. Nevertheless, the stream of refugees over the border continued until the winter of 1945, when the whole network collapsed and the border pilots had to escape to Sweden. Throughout this period, no border pilots accompanying refugees were caught by the border guards. The Sami border pilots were well known in the mountains. They usually followed set routes, which they have learnt over the course of many years' use. The routes were chosen on the basis of an evaluation of which were safest. They kept an eye on the German build-up in the mountains and were aware of the guard bunkers. Awareness of any new bunkers that were established spread quickly as border pilots shared information with each other. When passing guard bunkers, they were careful not to be discovered. This meant that it was possible to operate a substantial border pilot operation until the network broke down.

Forfatter

Oddmund Andersen er seniorforsker ved Árran lulesamisk senter. Han har doktorgrad i arkeologi fra 2002. Han har arbeidet med flere temaer knyttet til samisk kultur og historie, blant annet samisk grenseloshistorie. E-post: oddmund.andersen@arran.no